

A Comparative Study of Afrasiab and Alp Er Tunga: Mythological and Historical Representations

Khadijeh Hajiyan^{*1}, Hadis Elyas Oglou²

Received: 10/06/2024
Accepted: 22/01/2025

* Corresponding Author's E-mail:
Hajiyan@modares.ac.ir

Abstract

In Persian sources, particularly the Shahnameh, the mythological figure of Afrasiab is introduced as an antagonist, an opportunist, an enemy of the Iranians, and a demonic warrior and sorcerer, standing in stark contrast to mythic heroes such as Manuchehr, Kay Kavus, Kay Khosrow, Zal, and Rostam. He is fundamentally a character characterized by predominantly negative actions. He is depicted as someone who instigated numerous wars and immense bloodshed in his pursuit of ruling Iran; however, in Turkic sources—especially later ones—he is not Afrasiab but rather "Alp Er Tunga": a real, historical Turkic figure of formidable power, the hero of the Turkic nation, and their very first Hakan (Khan), whose primary concern was establishing a unified state for the Turks, and who remains an enduring symbol of bravery and martial prowess in their collective memory. Utilizing a comparative methodology, the present study analyzes the characters of Afrasiab and Alp Er Tunga, relying on Persian texts—most notably the Shahnameh—and Turkic texts, such as the *Dīwān Lughāt al-Turk* and *Kutadgu Bilig* (representing early sources), as well as the book *Hakan of Turan*, *Alp Er Tunga* (representing later sources); furthermore, by outlining all his

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Tarbiyat Modares University, Tehran, Iran.

<https://orcid.org/0009-0009-0180-8515>

2. M.A. in Persian Language and Literature, Tarbiyat Modares University, Tehran, Iran.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY - NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

behavioral paradigms, the study assesses the extent to which the epic-mythological character of Afrasiab corresponds to Alp Er Tunga. The findings of this research indicate that despite certain similarities between the two figures, one is inherently mythological while the other may be historical; thus, proving that the Turkic Alp Er Tunga was transformed into the Iranian myth of Afrasiab as a result of historical distortion by Ferdowsi is currently unsubstantiated and impossible.

Keywords: Afrasiab, Alp Er Tunga, Turan, Ferdowsi's Shahnameh, the Warrior and Sorcerer Archetype.

Introduction

Much has been written regarding the character of Afrasiab, yet numerous ambiguities still persist. The most prominent Persian source mentioning this protagonist is Ferdowsi's Shahnameh, which details his traits and actions with high frequency and subsequently became the primary benchmark for later sources on Afrasiab; however, prior to the Shahnameh, this mythic hero was also referenced in the Avesta (Pahlavi narratives, the Bundahishn), as well as in Tarikh-i Tabari (Arabic, 303 AH), Tarikh-i Bal'ami (352 AH), Siyasatnama (479–484 AH), Tarikh-i Sistan, Mujmal al-Tawarikh (in Persian, concerning world history from creation to 520 AH), Muruj al-Dhahab (Arabic, 332 AH), Al-Akhbar al-Tiwal (Arabic, by Abu Hanifa Dinawari, an Iranian scholar who died in 281 AH), History of Bukhara (Arabic, 332 AH, translated to Persian in 522 AH), and Tajarib al-Umam (Arabic, covering historical events of Islam, Iran, and the world up to 369 AH); therefore, the historical precedent of referencing "Afrasiab" significantly predates the Shahnameh.

Conversely, Turkic sources have spoken at length regarding a figure named "Alp Er Tunga." One of the oldest Turkic sources to document this character is the *Dīwān Lughāt al-Turk* by Mahmud al-Kashgari, compiled in 466 AH / 1072 CE. It has been asserted in certain later Turkic sources that Alp Er Tunga—the emblem of the

---

flag, the "ideal of ruling the Turkic world," and the archetype of a Turkic Khan to his people—is identical to Afrasiab, who established the first state of Turan (the Turks) (Demir, 2021, pp. 15, 45).

Research Question

Is the character of Afrasiab, as conceptualized in the Avesta, the Shahnameh, and other (Persian and Arabic) sources, analogous to Alp Er Tunga, the hero purported by certain Turkic scholars?

Literature Review

The most significant Persian source wherein the character of Afrasiab is described is Ferdowsi's *Shahnameh*. This mythic hero is also noted in pre-Shahnameh texts, including those aforementioned. Furthermore, contemporary literature—such as the articles "A Glance at the Character of Afrasiab in the Shahnameh" (1993), "The symbols of Afrasyab Mythical nature in Shahnameh" (2003), "Afrasiab; Emblem of Anger and Lust in Shah-Nameh (by Ferdowsi)" (2003), "Water and Afrasiab" (2009), as well as the books Dictionary of Epic-Mythology (1996) and The Tale of Tales (2011)—have examined various dimensions of Afrasiab's character, relying heavily on Iranian texts including the Shahnameh and the Avesta. The most prominent Turkic sources include the book Alp Er Tunga, the Turkic Ruler by Necati Demir, published in Istanbul in 2021, and the *Dīwān Lughāt al-Turk* by Al-Kashgari, authored in the fifth century AH.

Methodology

Afrasiab is a Persian name that appears in the Avesta as "Fraŋrasyan," meaning terrifying, and in Pahlavi as "Frsiyak," denoting a fearsome individual. He is the descendant of Fereyduṅ and Iraj, two mythological Iranian kings.

Turkic sources assert that Afrasiab possesses a real and historical persona, rather than a mythological one, having lived between 700 and 625 BCE, and that his father "Pishang" established the first Turkic

empire and the state of Turan (Demir, p. 49). According to the Shahnameh's narrative, Tur—the father of Pishang and grandfather of Afrasiab—is the initial founder of the state of Turan; moreover, the Turan of the Shahnameh is a segment of prehistoric Greater Iran that was bequeathed by the testament of Fereydun (the Iranian mythological king) to his son Tur (the ancestor of Afrasiab). The word "Turan" itself is derived from Tur. Furthermore, the aboriginal inhabitants of Turan were Iranians, and it is plausible that Turkic-inhabited regions were only gradually incorporated into this geographical sphere over time. The most ancient source bearing the name Turan is the Avesta, and it appears that Ferdowsi was the first to apply the appellation of "Turks" to the inhabitants of Tur (Barthold, 1997, p. 103).

Conclusion

Afrasiab is a myth recounted in the mythological section of the Shahnameh, whereas in predominantly Turkic sources, Afrasiab is not a myth; rather, his authentic name is "Alp Er Tunga"; a powerful and authoritative figure for whom the Turks have composed elegies upon his death, going so far as to designate his birthplace and burial site. Consequently, from the perspective of these sources, he holds a true historical identity to the extent that the ruins of a city near Samarkand bear his name, and they posit that Ferdowsi assimilated Alp Er Tunga into Afrasiab through a distortion of narratives. The prerequisite for the distortion of Alp Er Tunga into Afrasiab would be Ferdowsi's access to a Turkic source—a premise that is not only absent from rigorous academic research, but Ferdowsi's access to two such Turkic sources has also been explicitly refuted (cf. Aydanloo, 2004, p. 132). Interestingly, certain Turkic scholars also concede that Alp Er Tunga was only later conflated with the Afrasiab of the Shahnameh (Köprülü, 2020, pp. 57-58). Furthermore, in the Shahnameh, the myth of Afrasiab is depicted alongside other myths such as Manuchehr, Tur, Iraj, Kay Kavus, and Kay Khosrow; as no historical fact has yet been

established for these aforementioned myths, the Afrasiab of the Shahnameh likewise cannot possess historical actuality. In contrast, Alp Er Tunga could indeed be a historical hero whose attributes partially align with those of Afrasiab; incidentally, in early Turkic sources, the name Alp Er Tunga is first encountered in Al-Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk* (380-477 AH). Scholars believe that in translating the elegy attributed to Alp Er Tunga, Al-Kashgari substituted his name with that of Afrasiab (cf. Barthold, 1997, p. 103), and generally, it is not clearly discernible to which specific ethnicity or locale the poetic excerpts cited by Al-Kashgari in the *Lughāt al-Turk* belong. Moreover, some poems are the product of collective imagination and occasionally derived from poetic inventions (ibid., p. 135). Therefore, how can it be argued that Ferdowsi (329–416 AH) subverted facts and named him Afrasiab? Additionally, he is a descendant of Fereydun and Iraj and is, consequently, Iranian. Similarly, in the Avesta and Pahlavi texts, the names of the Turanians (Human, Manizheh, Farangis, etc.) are all linguistically Iranian. Thus, the Turanians were fundamentally Iranian. Furthermore, Afrasiab considered Iran to be his ancestral homeland, which served as a primary rationale for his numerous campaigns to conquer the Iranian lands (cf. Khaleghi-Motlagh, 2012, Vol. 1, pp. 90-92).

مطالعه تطبیقی افراسیاب و آلپ.ار.تونگا: بازنمایی اسطوره‌ای و تاریخی

خدیدجه حاجیان*^۱، حدیث الیاس اوغلو چاریو^۲

(دریافت: ۱۴۰۳/۳/۲۱ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۳)

چکیده

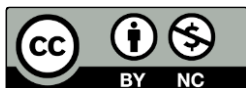
در منابع فارسی، به‌ویژه شاهنامه، اسطوره افراسیاب یک ضدقهرمان، فرصت‌طلب، دشمن ایرانیان، شخصیتی اهریمنی جنگ‌جو و جادوگر، در تقابل با اسطوره‌قهرمانانی چون منوچهر، کیکاووس، کیخسرو، سیاوش، زال، رستم و ... معرفی شده است. او نبیره فریدون (پادشاه ایرانی) و شخصیتی با کنش‌هایی بیشتر منفی است. کسی که همیشه در پی حکومت بر ایران بوده و برای اهدافش جنگ و خون‌ریزی‌های بسیار به راه انداخته است، اما در منابع ترک، به‌ویژه منابع متأخر، او نه افراسیاب که «آلپ.ار.تونگا» است؛ شخصیتی تاریخی و ترک، بسیار قدرتمند، قهرمان ملت ترک و نخستین هاکان (خان) آنان است؛ کسی که دغدغه‌اش تشکیل دولتی یک‌پارچه برای ترکان بود و در ذهن و حافظه آنان نماد شجاعت و جنگاوری است و شخصیتی حقیقی - تاریخی دارد. به‌زعم برخی منابع متأخر ترک، فردوسی در معرفی این شخصیت به تحریف روی آورده، آلپ.ار.تونگا را افراسیاب نامیده است. در این پژوهش، به‌روش تطبیقی، شخصیت افراسیاب و آلپ.ار.تونگا با تکیه بر منابع فارسی، به‌ویژه شاهنامه،

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

*Hajiyani@modares.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0009-0180-8515>

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

و منابع ترک برای نمونه دیوان لغت ترک، قوتادگو بیلک (منابع متقدم) و کتاب هاکان توران، آلپ. ار. تونگا (نمونه‌ای از منابع متأخر) بررسی و تحلیل شده است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد با وجود برخی شباهت‌های این دو شخصیت، یکی اسطوره‌ای و دیگری تاریخی می‌تواند باشد و اثبات این که آلپ.ار.تونگای ترک، در نتیجه تحریف فردوسی به افراسیاب، اسطوره ایرانی، بدل شده است؛ در حال حاضر ممکن نیست. همچنین شخصیت افراسیاب بر مبنای کهن‌الگوی یونگ قابل تطبیق بر کهن‌الگوی جنگ‌جو و جادوگر است.

واژه‌های کلیدی: افراسیاب، آلپ.ار.تونگا، توران، شاهنامه فردوسی، کهن‌الگوی جنگ‌جو و

جادوگر.

۱. مقدمه

درباره شخصیت افراسیاب سخن بسیار گفته شده است، اما هنوز نکات مبهم بسیار وجود دارد. برجسته‌ترین منبع فارسی که در آن از این قهرمان یاد شده شاهنامه فردوسی است که صفات و کنش‌های او را با بسامد زیاد بیان کرده و پس از آن هم، مرجع دیگر منابع درباره افراسیاب قرار گرفته است؛ پیش‌تر از شاهنامه، در اوستا (روایات پهلوی، بندهشن) همچنین تاریخ طبری (عربی، تألیف در ۳۰۳ق)، تاریخ بلعمی (ترجمه فارسی تاریخ طبری، ۳۵۲ق)، سیاست‌نامه (تألیف ۴۷۹-۴۸۴ق)، تاریخ سیستان، مجمل‌التواریخ (از نویسنده‌ای ناشناخته، به زبان فارسی درباره تاریخ جهان از زمان خلقت تا ۵۲۰ق)، مروج‌الذهب (به عربی که در ۳۳۲ق نوشته و در سال‌های ۳۳۶ق و ۳۵۴ق بازبینی شده است) اخبارالطوال (با موضوع تاریخ به عربی از نویسنده ایرانی و متوفای ۲۸۱ق)، تاریخ بخارا (محمدجعفر نرشنی)، سال ۳۳۲ق، که در ۵۲۲ق به دستور نوح بن نصر به فارسی برگردانده شد)، تجارب‌الامم (به عربی تألیف ابن مسکویه، شامل رویدادهای تاریخی اسلام، ایران و جهان تا سال ۳۶۹ هجری) و... نیز از این

اسطوره. قهرمان یاد شده است؛ بنابراین پیشینه یادکرد «افراسیاب» بیشتر از شاهنامه است. نکته مهم دیگری که باید به آن اشاره کرد کاربرد صفت «جادوی/ جادوگری» و مشتقات آن (جادویی، جاودان، جادوستان، جادوپرست و جادونژاد و...) با بسامد زیاد در شاهنامه برای افراسیاب و برخی از بستگانش است که به نظر می‌رسد بیشتر به معنای فریب و نیرنگ است، زیرا کار جادوگران، از جمله افراسیاب نوعی مردم‌فریبی یا شعبده است و البته در معنای انجام اعمال خارق عادت نیز بر اسطوره افراسیاب تطبیق می‌کند. از سوی دیگر در منابع ترک نیز درباره شخصیتی با نام «آلپ.ار.تونگا» به تفصیل سخن گفته شده است. یکی از کهن‌ترین منابع ترک که از این شخصیت یاد کرده، دیوان لغات ترک اثر محمود کاشغری، به ترکی - عربی تألیف ۴۶۶ ه.ق/ ۱۰۷۲ م. است. در برخی منابع ترکی متأخر ادعا شده، که آلپ.ار.تونگا -^۱ نماد پرچم و «آرمان حکومت بر جهان ترکان» و الگوی راستین یک خان ترک برای آنان - همان افراسیاب است؛ «پادشاه جهان» که نخستین دولت توران (ترکان) را تأسیس کرد، «خورشید را پرچم، آسمان را خیمه و کمان طلایی را از شرق تا غرب رساند» (Demir, 2021, p. 15, 45).

۱ - ۲. بیان مسئله

افراسیاب/ آلپ.ار.تونگا اسطوره‌ای فرصت‌طلب، متجاوز و در عین حال قوی و توانمند در نظر ایرانیان و شخصیتی تاریخی و والا از دیدگاه ترک‌هاست. از آنجا که نظر منابع درباره این اسطوره/ شخصیت تاریخی در بسیاری موارد متفاوت و قابل تامل است؛ مسئله پژوهش بررسی تطبیقی این شخصیت اسطوره‌ای - حماسی یا تاریخی با تکیه بر منابع فارسی، عربی و ترک؛ همچنین بر مبنای نقد اسطوره‌ای است. سؤال اصلی این است آیا افراسیاب/ اوستا، شاهنامه و دیگر منابع (فارسی و عربی) قابل تطبیق بر

آلپ.ار.تونگا، قهرمان مورد ادعای برخی پژوهندگان ترک است؟ همچنین آیا شخصیت این اسطوره بر مبنای کهن‌الگوی یونگ قابل تطبیق بر دو کهن‌الگوی جنگ‌جو و جادوگر است؟

۳-۱. چارچوب نظری

اسطوره و نقد اسطوره‌ای چیست؟

برای اسطوره از دیرباز تعاریف متعددی بیان شده است، از جمله

- اسطوره رویدادی شنیدنی است که پیش از تاریخ مکتوب، اتفاق افتاده، به مانند رشته‌ای گذشته، حال و آینده را به هم می‌پیوندد و در واقع، میراث مشترک خاطرات اجدادی است که آگاهانه از نسلی به نسل دیگر منتقل و حتی می‌تواند بخشی از ساختار ذهن ناخودآگاه ما باشد که احتمالاً در ژن‌های ما رمزبندی شده است (بیرلین، ۱۳۹۷، صص. ۱ - ۱۰).

اسطوره دنیای باستان برابر است با آنچه امروزه فرهنگ و آیین نامیده می‌شود و مجموع این دو (اسطوره و آیین) در جوامع ابتدایی درحقیقت همان فرهنگ جامعه بوده؛ چون تمامی اعمال، افکار، رفتار، زندگی و اندیشه انسان باستانی در همین اسطوره و آیین جای می‌گرفته است (بهار، ۱۳۸۹، ص. ۳۳). از مجموع این تعاریف می‌توان به چند نکته اساسی رسید؛ از جمله اسطوره‌ها در روابط ذهن آدمی با طبیعت پیرامون او ریشه دارند، بنابراین سیر تحول اسطوره‌ها از روزگاران کهن تا امروز نشان‌دهنده تکامل شکل زندگی، ساختار اجتماعی و تحول اندیشه آدمی است. اگرچه اسطوره‌ها حاصل تلاش انسان نخستین برای شناخت و معنی بخشیدن جهان پیرامون او بوده است، انسان امروز نیز اسطوره‌های خاص خود را می‌سازد، زیرا اسطوره‌ها،

کهن‌الگوهای برساخته ذهن انسان است و کارکرد آن‌ها، دادن سرمشق‌هایی برای رفتار او می‌تواند باشد؛ درضمن اسطوره با دانش، تنازع و تضادی ندارد و محققان متأخر معتقدند اسطوره روایتی هستی‌شناسانه، قدسی، حقیقی و مینوی است و در مقابل افسانه جای دارد؛ افسانه روایتی درباره شخصیت نیمه‌تاریخی و نیمه‌اسطوره‌ای است؛ درحالی که اسطوره ریشه دینی دارد و قهرمان آن فراطبیعی است؛ افسانه با تاریخ پیوند دارد و رویدادهایش خاستگاه‌های تاریخی دارد و اسطوره داستان پیش از تاریخ است و رویدادهای آن آسمانی و قهرمانانش ایزدان هستند (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۲، صص. ۱۴-۱۵). با توجه به کارکردهای گوناگون، اسطوره به انواع مختلفی دسته‌بندی شده است؛ از جمله **اسطوره‌های پهلوانان** بسیاری از اسطوره‌ها در شرح حال و زندگی پرفراز و نشیب پهلوانان و قهرمانان یک سرزمین است؛ شرح چهره شگفت‌آور و هیولایی رستم و عمر بسیار دراز وی؛ ماجرای گذر او و اسفندیار از هفت‌خان،... یا اسطوره سوگ‌آور سیاوش، همه در زمره اساطیر پهلوانی است که بعدها به گونه داستان‌های حماسی تجلی یافتند (همان، صص. ۶۴-۷۱). به‌رحال آنچه در اسطوره مهم است صحت تاریخی داستان‌ها نیست، بلکه مفهومی است که باورمندانش از آن درمی‌یابند.

۱-۴. ارتباط اسطوره و حماسه

شاهنامه از نوع ادبی حماسه است و میان اسطوره و حماسه رابطه‌ای بنیادین وجود دارد. درحقیقت اسطوره‌ها که گزارشی از انگاره‌های ذهنی انسان پیش از تاریخ درباره موجودات و جهان است، در دوره‌های متأخرتر، به دلیل نیازها و ویژگی‌های دیگر، به حماسه تبدیل، اما برخی بن‌مایه‌های اساطیری در آن نگه‌داشته شده است؛ زیرا

اسطوره‌ها پیش‌تر نوعی روایت‌های مقدس و ازلی بوده‌اند که به مناسبت نگاه خردمندمدارتر انسان به آن در دوره‌های متأخر و ضعیف شدن تفکرات اسطوره‌ای، به تدریج جنبه مینوی خود را از دست داده، به قالبی باورپذیرتر تبدیل و در ساختار جدید به وضعیت زندگی انسان پس از تاریخ نزدیک‌تر شده، رنگ و بوی تاریخی و اجتماعی هر دوره را پذیرفته است. این سیر «اسطوره‌پیرایی» در شاهنامه نیز دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که اساطیر در آن «در حماسی‌ترین و داستانی‌ترین» شکل نمایان شده و در نتیجه نیروهای مقدس ایزدان و اهریمنان اسطوره‌ها به شکل جنگ‌های پهلوانان نیک و بد، با اهداف ملی - میهنی درآمده، ساختار روایی گرفته‌اند (آیدنلو، ۱۳۸۵، صص. ۴-۶). تفاوت‌های دیگر این‌که زمان ازلی و نامعین اسطوره‌ها در حماسه زمان‌مند، اما کهن؛ بی‌مرگی اسطوره‌ها به عمری دراز و مکان‌های نامعلوم اسطوره‌ها در حماسه به حدودی جغرافیایی این جهانی تبدیل شده است و عناصر فراطبیعی و وهمناک اسطوره‌ها در حماسه به شکلی زمینی و نسبتاً خردپذیرتر تجلی یافته‌اند؛ در ضمن در سیر تبدیل اسطوره به حماسه ارزش دینی و اعتقادی اسطوره یا از بین رفته، یا کم‌رنگ می‌شود؛ دیگر این‌که شخصیت‌ها و عناصر فراطبیعی و وهمناک اسطوره‌ای با ورود به ساختار حماسی جلوه‌ای زمینی، طبیعی و خردپذیرتر یافته‌اند (همان، ص. ۱۲).

۲. پیشینه تحقیق

علاوه بر منابع بالا در منابع زیر نیز به بیان و بررسی شخصیت افراسیاب پرداخته شده است:

دشتی، مهدی (۱۳۷۲) در «نگاهی به شخصیت افراسیاب در شاهنامه» افراسیاب را در اوستا، متون پهلوی، کتب مورخان عربی‌نویس، و... بررسی کرده است.

سجاد آیدنلو (۱۳۸۲)، در «نشانه‌های سرشت اساطیری افراسیاب در شاهنامه» به بررسی ویژگی‌های شخصیتی افراسیاب در شاهنامه پرداخته است.

رنجبر، ابراهیم (۱۳۸۷)، «افراسیاب مظهر خشم و شهوت در شاهنامه». به نظر نویسنده افراسیاب در شاهنامه از دیدگاه حکمت، نماینده خشم و شهوت است.

در مقاله «آب و افراسیاب» (۱۳۸۸) نویسنده به ریشه‌یابی اسطوره‌ای این شخصیت می‌پردازد.

در کتاب *داستان داستانها* (۱۳۹۰) از اسلامی ندوشن، جنبه‌هایی از شخصیت افراسیاب بررسی شده است.

صدیقیان، مهین‌دخت (۱۳۷۵). در *فرهنگ اساطیر - حماسی ایران* به روایت منابع بعد از اسلام (ج ۱)، به بیان ویژگی‌ها و جنبه‌های اسطوره‌ای این شخصیت می‌پردازد. باید افزود تکیه بیشتر منابع یادشده در بالا بر *شاهنامه* است؛ دیگر این‌که در هیچ‌کدام اشاره‌ای به آلپ.ار.تونگا نیست؛ اما در برخی منابع ترک، برجسته‌ترین آن‌ها کتاب آلپ.ار.تونگا، حاکم ترک، اثر دمیر نجاتی که در سال ۲۰۲۱ در استانبول چاپ شده، آمده است. نام اصلی افراسیاب آلپ.ار.تونگا است؛ ۷۰۰ سال قبل از میلاد به دنیا آمده، اولین حکومت و دولت ترک‌ها را تشکیل داده است و بعد از او فرزندان او بر دنیای ترک حکومت کرده‌اند؛ دولت‌های هون، کوک‌ترک، آل افراسیاب، سلجوقی همگی خود را از نسل افراسیاب می‌دانستند، اما فردوسی آلپ.ار.تونگا را افراسیاب نامیده، صفاتش را به افراسیاب نسبت داده، و تحریفی آشکار در تاریخ وارد کرده است. ضمن پژوهش، دیگر منابع ترک معرفی و مباحثشان در این خصوص بیان و تحلیل می‌شود.

۳. اسطوره افراسیاب در شاهنامه و منابع فارسی

نخستین و برجسته‌ترین منبع فارسی که مطالب بسیاری درباره افراسیاب در آن آمده شاهنامه فردوسی است؛ که کهن‌ترین منبع هم نیست، زیرا فردوسی تصریح می‌کند که شاهنامه بر مبنای منبع یا منابع منثور یا همان گفته باستان^۲ (خدای‌نامه‌های منثور یا منظوم، اوستا [دینکرت، ونیداد]^۳ پی‌ریزی شده؛ هرچند افزوده‌هایی از خود فردوسی در بیان برخی اسطوره‌ها یا داستان‌ها منتفی نیست (نک. آیدنلو، ۱۳۸۳، صص. ۸۵-۱۴۸)، اما عمده مطالب فارسی که درباره افراسیاب در منابع بعد از فردوسی آمده، برگرفته از شاهنامه است. خلاصه آنچه در شاهنامه و منابع غیرترک درباره افراسیاب آمده چنین است:

۳-۱. نام، نسب، صفات و کنش‌های افراسیاب

افراسیاب/ فراسیاب (فرنگ‌رسین)؛ پادشاه توران و فرزند پشنگ بود و نواده تور، یکی از سه فرزند فریدون بود (یا حقی، ۱۳۷۵، ص. ۹۶). در دینکرت (فصل ۱ بند ۳۱) مردی جادوگر و هراس‌انگیز و بزرگ‌ترین دشمن ایرانیان معرفی شده است (دشتی، ۱۳۷۲: ۴۰). در همه منابع، افراسیاب از نوادگان تور و تور فرزند ایرج است و در پی انتقام جد خود تور، جنگ‌های متعددی با ایرانیان کرده (خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج. ۱/ص. ۳۰۲) بسیار باهوش، دلیر، جنگجو و حيله‌گر (همان، ص. ۳۴۷) و طبق گفته پدش پشنگ؛ شجاعت و قدرتی همانند شیر، زبانی برنده مانند تیغ، دلی مانند دریا و دستی بخشنده چون ابری بارنده داشته است (همان، ص. ۲۹۱).

به‌طور خلاصه در شاهنامه برجسته‌ترین صفات و کنش‌های افراسیاب به قرار ذیل

است:

۳- ۱- ۱. ویژگی‌های مثبت

- خردمند (پردانش)، با رای بلند^۴ (خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج.۴/ص.۲۰۳) از نظر پیران ویسه، وزیر افراسیاب، در گفت‌وگو با سیاوش، مردی ایزدی، خردمند، با رای بلند است:

پراکنده نامش به گیتی بدیست   ولیکن جز آنست، مرد ایزدیست
خرد دارد و هوش و رای بلند   به خیره نتابد به راه گزند
(همان، ج.۲/ص.۲۸۵)

- با حشمت و جاه^۵ (همان‌جا):

- شجاع:

کیخسرو در معرفی نسبش از شجاعت افراسیاب یاد می‌کند^۶ (همان ج.۴/صص. ۳۴۵-۳۴۶).

- جنگ‌جوی و پیل‌تن:

چُن آمد به جنگ اندرون جنگ‌جوی   نباید که برتابی از پیل روی

(همان، ج.۴/ص.۶۷)

- رد: به معنای حکیم و دانشمند. دانا و خردمند (لغت‌نامه دهخدا با تلخیص):

دل بخردان داشت و مغزِ «ردان»   نشستِ کیان، افسر موبدان

(همانجا)

- پُرمايه:

پرمايه آن که مایه بسیار، یعنی مال (خواسته) زیادی دارد، متمول نیز به معنای

گران‌بها (لغت‌نامه با تلخیص)

«پُر بها، خردمند و دانشمند»^۷ (فرهنگ معین).

- مصلحت‌بین و سیاستمدار:

افراسیاب بنابر مصلحت و سیاست‌ورزی‌اش هنگامی که باخبر می‌شود سیاوش از پدرش کی‌کاووس روی برتافته و به سوی ترکستان آمده است، او را می‌پذیرد و در صدر می‌نشانند که البته میانجی‌گری پیران ویسه، وزیر باخرد افراسیاب، در این کار نقش بسیار داشت (همان، ج. ۲/ص. ۲۸۳).

۳ - ۱ - ۲. ویژگی‌های منفی

- جنگاوری پُرکین (همان، ج. ۴/ص. ۲۲۸)

- بدکنش و بدکردار:

کیخسرو در جنگی که به انتقام خون سیاوش برپاشده بود، در پاسخ افراسیاب که چرا می‌خواهی پدربزرگت (مرا) را بکشی؟ می‌گوید تو «بدکنش» و سزاوار سرزنش هستی؛ چون برادرت اغریث، نوذر و سیاوش را مانند گوسفند سر بریدی^۸ (همان، ص. ۳۲۱).

- جفایبشه، بدگوهر و کینه‌جو^۹ (همان، ج. ۴/ص. ۷).

- مردی جادو:

یکی از صفات منفی در شاهنامه برای افراسیاب که بسامد زیادی دارد «جادوی/ جادوگری» است^{۱۰}:

- جاه‌طلب

به‌دلیل جاه‌طلبی پادشاهی ایران‌زمین را حق خود می‌دانست و می‌گفت: ایران سرزمین اجدادی اوست، زیرا فرزند تور و نبیره فریدون بود (خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج. ۱/صص. ۹۱ - ۹۲).

- بدخوی / غارتگر، قاتل و جادوگر^{۱۱} (همان، ج.۴/ص. ۱۰۵)؛ - شوم به مانند دیو سپید^{۱۲} (همان، ج. ۲/ص. ۴۲۶)

- خشمناک:

در شاهنامه شخصی خشمگین معرفی شده است؛ کسی که زود برافروخته می شود و بسیار پرخاش می کند (همان، ج. ۲/ص. ۲۴۸).

- دیو خشک سالی و بی آبی، کسی که نگذاشت باران به سرزمین ایران ببارد:
ز باران هوا خشک شد هفت سال دگرگونه شد بخت و برگشت حال
(خالقی مطلق، ج. ۳/ص. ۱۹۸).

در شاهنامه، مردی دلیر و جنگ جو معرفی شده؛ ولی چون در کارزار با ایرانیان و برای تصرف ایران است؛ بیشتر یادکردی منفی است.

آنچه در اوستا درباره افراسیاب آمده، درکل با شاهنامه مطابقت دارد؛ در یشتها، نامش همیشه با صفت مجرم و سزاوار مرگ و در کتاب هفتم دینکرت (فصل ۱ بند ۳۱) با صفت جادو همراه است (یاحقی، ۱۳۷۵، ص. ۹۶) و در بندهشن (فصل ۳۱ فقرات ۱۴ - ۱۹) افراسیاب مردی جادو بود (صدیقیان، ۱۳۷۵، ص. ۳۱۳)؛ در مینوی خرد (فصل ۲۷، بند ۴۴): پادشاهی پر آسیب بوده که یک بار ایران را به کلی ویران کرده است (صفا، ۱۳۵۵، صص. ۱۲۶ - ۱۳۳). قدیم ترین متن عربی که از افراسیاب یاد کرده تاریخ طبری نوشته محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ه) است. «افراسیاب پسر فشنگ ... بر مملکت پارسیان تسلط یافت... و تباهی بسیار کرد» (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱/ص. ۳۶۸). «عجم خسته و مانده شدند از ظلم و ستم افراسیاب؛ ... بیشتر شهرها را خراب و آبها را خشک کرد» (تاریخ بلعمی، به نقل از دشتی، ۱۳۷۲، ص. ۴۲). در طول حکومت افراسیاب ایران در ناامنی، فساد، ظلم و بدبختی بوده است. او آبادانیها را

ویران کرد (اخبار الطوال، ۱۳۶۵، صص. ۲۲ - ۲۳). چشمه‌های آب را بست تا قحطی شود (فارسنامه ابن بلخی، به نقل از صدیقیان، ۱۳۷۵، ص. ۳۱۶)؛ بنابراین در بیشتر قریب به اتفاق منابع غیرترکی افراسیاب نماد جادو و جادوگری، خشک‌سالی، جنگ، خرابی و بدگنشی معرفی شده است.

۴. تصویر افراسیاب در منابع ترک

۴ - ۱. در برخی منابع ترک، افراسیاب نماد «آرمان حکومت بر جهان» ترکان؛ پایه و فلسفه اساسی رؤیای تورانی - ترکی و الگوی یک خان برای کسانی که با رؤیای توران زندگی کرده‌اند، معرفی شده است (Demir, 2021, p. 15)؛ و آنچه در شاهنامه درخصوص افراسیاب آمده درحقیقت درباره‌ی آلپ. ار. تونگا^{۱۳} شخصیتی تاریخی و نه اسطوره‌ای است که به‌وسیله‌ی فردوسی تحریف شده [درحقیقت] «افراسیاب را آلپ.ار.تونگا نمی‌گفتند؛ بلکه آلپ.ار.تونگا را افراسیاب نامیده‌اند» (ibid, p. 16) و چون شاهنامه در طول تاریخ زیاد خوانده شده، آلپ. ار. تونگا ی ترک به افراسیاب تبدیل شده است^{۱۴} (Kanar, 2010, vo. 1 /p. 38). افراسیاب یا آلپ. ار. تونگا، نامش هرچه باشد، خان ترکان در زمان برقراری دولت توران و فرمانروای آنان است (Demir, 18, 2021, p. ۶۲۵ - ۷۰۰). تقریباً بین سال‌های ۷۰۰ - ۶۲۵ قبل از میلاد می‌زیسته است. پدرش «بیشنک» [پشنگ] احتمالاً در ۷۴۷ ق.م. خان دولت ساکا [سکا] شد و اولین امپراتوری ترک و دولت توران را تأسیس کرد (همان، ص. ۴۹).

به زعم منابع ترک، توران متشکل از کلمه‌ی ترکی Tur (ترک) و پسوند فارسی - an؛ به احتمال زیاد شکل مخدوش تورکان (turk)ân است (همان، ص. ۱۸) و چون

برخی اعمال اوغوزخان (فتح آذربایجان، پایتخت قراردادن آنطاکیه و اتصال اروپا، شمال آفریقا و عربستان به کشورش، شبیه فعالیت‌های آلپ.ارتونگااست؛ بنابراین اوغوزخان همان آلپ.ارتونگااست (همان، ص. ۲۰). بر مبنای برخی روایت‌ها، مغول‌ها، اوغوزها و کیپچاک‌ها، تورانی هستند و «آلپ قرا ارسلان بلجقی» نیای آن‌هاست (دمیر، همان، ص. ۴۶). اثر دیگری که دمیر و برخی دیگر از نویسندگان ترک در اثبات این فرضیه به آن ارجاع داده‌اند کتاب *قوتادغو بیلک* اثر یوسف بالاساغونی است که مشتمل بر ۶۴۲۵ بیت - به سبک مثنوی - در سال ۱۰۷۰م/ ۴۶۲ه نوشته و به ابوعلی حسن بن سلیمان ارسلان قراخان تقدیم شده، به صراحت آمده که تاجیک‌ها و ایرانی‌ها او (آلپ.تونگا) را افراسیاب می‌نامیده‌اند (Rahmeti Arat, 1985, pp. 185-186; Demir, 2021, p. 51). در دوره قراخانلی و در مهم‌ترین آثار تاریخ و ادبیات ترک چون دیوان لغت ترک و *کوتانگو بیلگ* به وضوح بیان شده که آلپ ارتونگا و افراسیاب یک شخص بوده است (Demir, 2021, p. 190; Göme, 2017, p. 216). جالب است که همین منابع اعتراف می‌کنند نام آلپ.ارتونگا در هیچ اثری از دوره اویغور نیامده است، اما عظاملک جوینی در *تاریخ جهانگشا* (۱۲۶۰م.) «پیدایش افسانه‌ای ایغورها و ترک‌های ایغور را بیان و آن‌ها را به نسل افراسیاب مرتبط می‌کند؛ «یک ترک اویغور با افسانه، تبار اویغورها می‌شود» (Öztürk, 2013, pp. 101-106)؛ «جوینی می‌نویسد در باور مردم "بوکو خان" همان افراسیاب است» (همانجا).

بوکو/ بوکو همان افراسیاب یا آلپ.ارتونگااست. در این مورد، اویغورها آلپ.ارتونگا را در مقام جد خود و نخستین رئیس دولت پذیرفتند و اولین حکومت خود را منسوب به او می‌دانند (Demir, 2021, p. 88).

۴. نقد و تحلیل گفته‌های منابع ترک

در تحلیل و نقد ادعاهای بالا موارد زیر بسیار قابل توجه است:

۴ - ۱. منابع فردوسی

فردوسی خود به منبع اصلی‌اش؛ یعنی شاهنامهٔ منثور ابومنصوری^{۱۵}، در جای جای شاهنامه اشاره کرده و در آن تردیدی نیست (خالقی مطلق، ج. ۱/ص. ۱۱) خدای‌نامه‌ها نیز از منابع دیگر اوست که در آن‌ها تورانیان و ایرانیان یک ریشه دارند؛ یعنی ایرانی‌اند (محسنی، ۱۳۹۲، صص. ۱۹۸-۲۰۰) و منابعی دیگر که همگی فارسی است (خالقی مطلق، ۱۳۷۷، ص. ۵۲۵؛ تفضلی، ۱۳۷۶، ص. ۲۷۴؛ زرین‌کوب، ۱۳۷۵، ص. ۷۴ و...؛ بنابراین لازمهٔ تحریف آلب.ار.تونگا به افراسیاب، دسترسی فردوسی به منبعی ترکی است که این نکته نه تنها در تحقیقات متقن علمی نیامده، بلکه دسترسی فردوسی به دو منبع ترکی رد شده است (نک. آیدنلو، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۲). جالب است بدانیم برخی محققان ترک نیز معترفند، بعدها آلب.ار.تونگا بر افراسیاب شاهنامه تطبیق داده شده است (کؤپرولو، ۱۳۹۹، صص. ۵۷ - ۵۸). در ضمن در شاهنامه، اسطورهٔ افراسیاب در کنار اسطوره‌های دیگری همچون منوچهر، تور، ایرج، کیکاوس، کیخسرو و... وصف شده و تاکنون برای اسطوره‌های نام‌برده، واقعیت تاریخی لحاظ نشده است، بنابراین افراسیاب شاهنامه هم نمی‌تواند واقعیت تاریخی داشته باشد؛ حال آنکه آلب.ار.تونقا/تونگا می‌تواند یک قهرمان تاریخی و برخی صفات افراسیاب بر صفات او منطبق باشد؛ در ضمن در منابع متقدم ترک همچنین ادعایی نشده است. نخستین بار در دیوان لغات ترک کاشغری (۳۸۰ - ۴۷۷ق) نام آلب.ار.تونگا را می‌بینیم. محققان معتقدند کاشغری در ترجمهٔ سوگ‌نامهٔ منسوب به آلب.تونگا به جای نام او، نام افراسیاب را گذاشته است

(نک. بارتولد، ۱۳۷۶، ص. ۱۰۳) و به‌طور کلی به‌وضوح نمی‌توان فهمید نمونه‌های اشعاری که کاشغری در لغات ترک آورده به کدام قوم و کدام محل تعلق دارد؛ برخی اشعار هم زاده تخیل جمعی و گاهی برگرفته از کارهای شاعرانه است (همان، ص. ۱۳۵)؛ بنابراین چگونه می‌توان ادعا کرد فردوسی (۳۲۹-۴۱۶ ه.ق) قلب واقعیت کرده و او را افراسیاب نامیده است؟

۴ - ۲. افراسیاب نامی فارسی است که در *اوستا* «فرنگ‌سین»؛ به معنای هراس‌انگیز و در پهلوی فراسیابک به معنی شخصی هراسناک آمده است. دیرینگی یادکرد نام افراسیاب به منابع پیش از فردوسی می‌رسد و پیش‌تر گفته شد که در کتب دینی زرتشتی نیز از او یاد شده است. او نبیره فریدون و ایرج دو پادشاه اسطوره‌ای ایرانی است:

نبیره فریدون بُد افراسیاب ز کُندز^{۱۶} نکردی به رفتن شتاب

(شاهنامه)

بنابراین ایرانی است؛ همچنین در *اوستا* و کتاب‌های پهلوی نام‌های تورانیان (پشنگ، گرسیوز، هومان، منیژه، فرنگیس و ...) همه ایرانی است: پس تورانیان در اصل ایرانی بوده‌اند؛ دیگر این‌که افراسیاب ایران را سرزمین اجدادی خویش و پادشاهی ایران‌زمین را حق خود می‌دانست و دلیل نبردهای بسیار او برای به‌چنگ آوردن ایران زمین نیز یکی همین بوده است (نک. خالقی‌مطلق، ۱۳۹۱، ج. ۱/صص. ۹۰-۹۲)؛ در منابع ترک ادعا شده هرودوت نامش را بارتاتوا نوشته و این نام به آلپ.ار.تونگا بسیار نزدیک است، ولی دیاکونوف معتقد است بارتاتوا/ پرتوتیس (Partatava) / به گفته هرودوت (Protothyes) بدون هیچ شکی دارای منشأ ایرانی است (۱۳۴۵، ص. ۳۳۸) دیگر این‌که آلپ.ار.تونگا شخصیت تاریخی و حقیقی دارد، نه اسطوره‌ای که میان

سال‌های ۷۰۰-۶۲۵ قبل از میلاد می‌زیسته، پدرش «بیشنک» اولین امپراتوری ترک و دولت توران را تأسیس کرده است (دمیر، ۲۰۲۱، ص. ۴۹). طبق روایت شاهنامه تور، پدر پشنگ و پدر بزرگ افراسیاب نخستین مؤسس دولت توران است و توران شاهنامه بخشی از ایران بزرگ پیش از تاریخ است که به وصیت فریدون (پادشاه اسطوره‌ای ایرانی) به فرزندش تور (نیای افراسیاب) واگذار شد؛ «توران» نیز مشتق از تور است؛ ضمن این‌که ساکنان نخستین توران، ایرانیان بوده‌اند و ممکن است بعدها به مرور مناطق ترک‌نشین به این حوزه جغرافیای اضافه شده باشد.

کهن‌ترین منبع که نام توران در آن آمده، کتاب اوستاست و گویا فردوسی نخستین‌بار نام ترکان را بر ساکنان تور نهاده و به نظر طبیعی است که او در روایتش درباره تورانیان افسانه‌ای، عناصری از زندگی ترکان معاصر خود را داخل کرده باشد (بارتولد، ۱۳۷۶، ص. ۱۰۳). سکاها (ساکاها) به گواهی علم نام‌شناسی، به نژاد ایرانی تعلق داشتند و از ایرانیان شمالی و صحرانورد بودند (بلیتسکی، ۱۳۶۴، ص. ۱۲۳). در نتیجه سکاها قبایل آریایی نژادی‌اند که پس از تشکیل دولت ماد از سرزمین اصلی بیرون آمده، در شمال آسیای مرکزی و جنوب سیبری امروز و شمال دریای کاسپی (مازندران) تا پشت کوه‌های قفقاز در دشت‌های پهناور این ناحیه پراکنده شدند (گروسه، ۱۳۸۷، ص. ۳۴). اینان با توجه به برخی شواهد و اسناد، برابر با تورانیان در شاهنامه‌اند که به غلط ترک خوانده شده‌اند. و سرزمین آنان «ایران شرقی» است (دیاکونف، ۱۳۵۴، ص. ۱۴۴). در حال حاضر کسی [از محققان] به ترک بودن «هند و سکاها/ ساکاها اعتقاد ندارد (بارتولد، ۱۳۷۶، ص. ۴۱).

دیگر این که اوقوزها ناحیه مجاور ایسیک کول (ایزیگلی کول) را وطن ترک (Turk) نیای افسانه‌ای ترک‌ها می‌دانستند (همان، ص. ۱۲۵)؛ بنابراین این شخصیت‌ها بیشتر افسانه‌ای بوده‌اند نه تاریخی.

۴ - ۳. مکان‌های جغرافیایی شاهنامه

مکان‌های یادشده در بخش اسطوره‌ای شاهنامه بسیار مبهم و در بخش پهلوانی نیز دقیق نیست و معمولاً مبهم‌اند، البته نام برخی اماکن مانند «بیت‌المقدس»، محل فرمان‌روایی ضحاک، یا سرزمین سیستان، محل زندگی سام نریمان و فرزندانش، به همین شکل آمده است. کشور توران در شاهنامه در شرق و بخشی از ایران‌زمین است در داستان سیاوش، در شاهنامه، از شهر «نخشب» یاد شده که در نزدیکی بخارا [در ازبکستان امروزی] است (پورحسن دارابی، ۱۳۸۵، ص. ۳۲) به اضافه این که نخستین ساکنان ازبکستان ایرانی تبار و این کشور در سده دهم میلادی، جزوی از قلمرو سامانیان بوده است.^{۱۷} نکات قابل تأمل دیگری که در منابع ترک آمده به دلایل زیر پذیرفتنی نمی‌نماید: بارتولد تصریح دارد دلایل معتبری در دست نیست تا بتوان ثابت کرد واژه «ترک» پیش از قرن ششم میلادی هم وجود داشته است و شاید بتوان فرضیه‌هایی داد (همان، صص. ۴۱ - ۴۲).

این که برخی مورخان پارسی و عرب، از جنگ بهرام گور (۴۲۱ - ۴۳۸ م) با ترکان سخن گفته‌اند؛ درست نیست، زیرا بهرام گور یکصد سال پیش از مبدأ تاریخی که برای ترکان در نظر گرفته‌اند (یعنی ۵۴۵ م)، درگذشته است. از سده ششم میلادی که ترکان به آسیای میانه راه یافتند، شباهت این دو نام سبب شد که بعضی نام توران را با نام ترکان یکی بدانند و این که فردوسی از جنگ بهرام با ترکان نوشته، به احتمال زیاد

روزگار خود را ملاک داوری قرار داده است. در روزگار او قبایل ترک‌زبان غز و قبیچاق در ماورالنهر ساکن بودند و چون در دشت‌های آسیای میانه، زبان ترکی رواج داشت، احتمالاً فردوسی توران و ترکان را از یک تیره و یک نژاد پنداشته است؛ ضمن این‌که این آمیخته شدن نام توران با مردمان ترک در مآخذ ایرانی از دلایلی است که مطالعه تاریخ این منطقه را مشکل کرده است (رضا، ۱۳۶۵، صص. ۵۵ - ۶۶).

درباره اغوزخان و این‌که او همان الب.ار.تونگاست؛ اغوزخان نیای افسانه‌ای قوم ترک بوده و اوقوزها ناحیه مجاور «ایزیگلی کول/ ایسیک کول» را وطن تورک (Turk) نیای افسانه‌ای ترک‌ها می‌دانستند؛ آن‌ها برخی روایات افسانه‌ای را با خود به باختر بردند در حالی‌که این گفته‌ها همه روایات افسانه‌ای پیش از اسلام است (بارتولد، همان، صص. ۱۲۵ - ۱۲۶، ۲۳۸). با همه این‌ها اگر بتوان ثابت کرد اغوزخان همان الب.ار.تونگاست؛ چطور می‌توان نتیجه گرفت همان افراسیاب است؟ جالب است بارتولد در تمام جاهایی که از نیای ترکان سخن می‌گوید آن‌ها را «نیای افسانه‌ای» ذکر کرده، نامی از افراسیاب و ادعای این همانی افراسیاب و الب.ار. تونگا نیاورده، و تأکید دارد کاشغری در ترجمه‌های عربی سوگنامه کذایی، همه جا الب.ار. تونگا را افراسیاب نوشته است.

ربط الب.ار.تونگا به تاتارها و این‌که آن‌ها نیای مغول‌ها بودند (دمیر، ۲۰۲۱، ص. ۴۶) محققان نشان داده‌اند تاتارها ترک نبودند و بعدها مغولان این عنوان را به خود منتسب کردند (نک. بارتولد، ۱۳۷۶، ص. ۴۸). همچنین «آلپ قرا ارسلان بلجقی» می‌تواند یادآور آلپ ارسلان سلجوقی، عضالدین، دومین سلطان از امپراطوری سلجوقی باشد (فرمانروایی ۱۰۶۳ - ۱۰۷۲ م). که با پیروزی بر امپراتوری بیزانس، قلمرو سلجوقیان را با فتح گرجستان، ارمنستان و آناتولی گسترش داد (دیانت، ۱۳۹۸) و

در اوج کشورگشایی‌هایش به دست قلعه‌بانی کشته شد؛ در نتیجه چه بسا سوگ‌نامه دیوان لغات ترک در وصف همین کشورگشای ترک معاصر کاشغری؛ یعنی آلپ ارسلان و اشعار ترکی مذکور حکایت قتل او باشد؛ ضمن این‌که شباهت اسمی آلپ ارسلان و آلپ.ار.تونگا آشکار است.

درباره انتساب آل افراسیاب / قره‌خانین (ایلک‌خانین) که از ۸۴۰ - ۱۲۱۱ م بر بخش‌هایی از آسیای میانه حکمرانی می‌کردند، به افراسیاب شاهنامه، تا زمان ظهور این سلسله، به صحنه آمدنشان و این‌که متعلق به چه قبیله‌ای بوده‌اند هنوز معلوم نیست (بارتولد، ۱۳۷۶، صص. ۸۸ - ۸۹)، اما تأثیر اشعار حماسی ایرانیان بر قره‌خانین سبب شد آن‌ها خود را «آل افراسیاب» بنامند؛ گفتنی است این نام‌گذاری‌های هیچ ریشه و خصلت ترکی ندارد؛ و هیچ‌یک از منابع تاریخی نشان نمی‌دهد که قراخانیان در اصل از میان کدام قوم ترک برخاستند (همان، صص. ۱۲۴ - ۱۲۵). برای سلجوقیان نیز مانند قره‌خانین تبارنامه جعلی درست کرده؛ به استناد آن نسبشان را به افراسیاب رسانده‌اند؛ در حالی‌که خودشان معترف بودند که اوقوز و ترکمن‌اند (همان، ص. ۱۳۵)؛ در نتیجه مباحث آل افراسیاب با افسانه‌هایی که در منابع اخیر ترک برای افراسیاب / الب.ار.تونگا آمده خلط شده است.

نکته قابل تأمل دیگر در ارجاع موضوع «پیدایش افسانه‌ای اوغورها» آقای دمیر و برخی دیگر محققان متأخر ترک به کتاب جهان‌گشای جوینی ارجاع داده‌اند؛ با مراجعه به جهانگشا می‌بینیم نویسنده تأکید کرده این‌ها گفته‌هایی زبانی است که نقل می‌شود و اتفاقاً از اکاذیب / دروغ‌هایی است که مغولان برای این‌که نشان دهند اصل و نسبی دارند، آن‌ها را بافته‌اند (جهانگشا، ۱۳۷۰، ص. ۳۹) و جوینی تنها از روی «اعجاب و نه تصدیق و اقرار» این افسانه را ذکر کرده است و «این اکاذیب از مطول اندکی و از صد

یکی است که ثبت افتاد» (همان، ص. ۴۵) و جالب است که دمیر اعتراف می‌کند محل تولد الب.ار.تونگا نامشخص است، اما بر مبنای داستان‌های آفرینش او یغورها «که کاملاً براساس روایت‌هاست» در شهر قراقروروم در حاشیه رودخانه اورخون به دنیا آمده است؛ ضمن این‌که سال‌های کودکی و نوجوانیش نیز از مبهمات است (دمیر، ۲۰۲۱، ص. ۵۵).

نکته مهم دیگر که باید افزود این است که برای هیچ کدام از اسطوره‌های ایرانی هم‌زمان با افراسیاب که در شاهنامه معرفی شده‌اند، مصداقی تاریخی پذیرفتنی ذکر نشده و تنها در ادب عامه از برخی آن‌ها نمادهایی برساخته شده است؛ مانند سیاوشون، رسمی کهن میان عامه در برخی مناطق ایران، که درحقیقت سوگواره‌ای برای سیاوش است.^{۱۸}

بنابراین به نظر می‌رسد افراسیاب، بعدها و در روند دگرگونی شخصیت و جابه‌جایی اساطیر به هیئت شاه. یل تورانی و پس از آن پهلوانی ترک و شخصیتی تاریخی درآمده باشد (آیدنلو، ۱۳۸۲، صص. ۲۴ - ۲۵) و این روند تبدیل اسطوره‌ها به شخصیت‌های حماسی. پهلوانی در دیگر اسطوره. پهلوانان نکته غریبی نیست.

۵. نتیجه

افراسیاب در شاهنامه یک اسطوره است که در بخش اساطیری آن، هم‌زمان با پادشاهان اسطوره‌ای دیگری مانند زو، کیکاوس، گشتاسپ، کیخسرو و اسطوره - پهلوانانی چون سام نریمان، زال، رستم، اسفندیار و غیره از او یاد شده است. این شخصیت در آثار فارسی تجسم شر، بدی و شرانگیزترین شخصیت انیرانی است که جنگ‌های بزرگ و متعددی را بر ایران به‌راه انداخته است. در منابع فارسی فردی قدرتمند، جنگ‌جو، کینه‌ای و قدرت‌طلب، در مبارزه سخت هوشیار، حيله‌گر، مایه خشک‌سالی ایران‌زمین

بوده، جنگ‌های بسیاری را بر ایرانیان تحمیل کرده است (جنگ با زو، با منوچهر، با کیخسرو و...)، با حکمرانی دوازده‌ساله‌اش بر ایران، سبب ویرانی آن شده، چهره او در منابع فارسی به‌تمامی منفی است و در بسیاری از منابع، به‌ویژه شاهنامه، صفت جادو و جادوگر به او داده شده است. یکی از دلایل ترسیم چهره اهریمنی برای افراسیاب این است که او همیشه با شخصیت‌های خوب / مثبت شاهنامه در ستیز بوده است و همانند دیگر اسطوره - پهلوانان حماسی مصداق خارجی / تاریخی ندارد. مهم‌تر از همه این‌که تمام منابع متفق‌اند افراسیاب نژادی ایرانی دارد، زیرا او از نوادگان تور و تور فرزند ایرج است که بعدها بر سرزمین‌های شرقی ایران (توران) حکومت می‌کنند. توران بخشی از ایران بزرگ بوده که پس از تقسیم آن به سه فرزند فریدون، بخش شرقی به سلم و پس از او «تور» جد اعلای افراسیاب می‌رسد، این‌که «تور» مخفف تورک با پسوند «ان» فارسی به معنای ترکان است مبنایی ندارد؛ در وجه تسمیه توران بهترین استدلال این است که «ان» در «توران» پسوند نسبت است توران یعنی آنانکه با «تور» نسبت دارند.

در منابع عمدتاً ترک افراسیاب دیگر یک اسطوره نیست، بلکه شخصیتی حقیقی دارد و نام اصلی‌اش «آلپ.ار.تونگا» است و در جایگاه یک حاکم سرافراز ترک که در پی اعتلای ترکان و استیلای آن‌ها بر جهان بوده است. بسیاری از حاکمان ترک سلسله نسب خود را به او می‌رسانده و از این راه در میان ترکان مشروعیت می‌یافته‌اند. فردی قدرتمند و قدرت‌مدار که ترکان مرثیه‌ها در مرگ او سروده، حتی محل تولد و مدفن او را نیز تعیین کرده‌اند. حاکمی مشروع و مایه افتخار ملت ترک است که از او تنها به نیکی یاد شده است؛ بنابراین او در نظر منابع ترک شخصیتی حقیقی دارد تا جایی که خرابه‌های یک شهر در نزدیکی سمرقند به نام او آمده است.

در شواهد متعددی از منابع فارسی به‌ویژه شاهنامه از صفت «جادو/ جادوگر» برای وصف افراسیاب بهره گرفته شده است و با توجه به این که در این منابع به‌ویژه شاهنامه منظور از جادو و جادوگر بیشتر در معنای حیل‌گر و حقه‌باز و گاه شخصیتی که کارهای خارق‌العاده انجام می‌دهد؛ بنابراین شخصیت او بیشتر قابل تطبیق بر کهن‌الگوی حقه‌باز/ حیل‌گراست؛ همچنین صفات جنگجویی و قدرت‌طلبی و اعتماد به نفس بالا داشتن که از ویژگی‌های کهن‌الگوی جنگجوست همگی در شخصیت افراسیاب دیده می‌شود و قابل تطبیق بر این کهن‌الگو نیز هست؛ این نکته را نیز باید افزود که آنچه مشترک میان روایات فارسی و غیرفارسی است؛ ترسیم شخصیت افراسیاب در هیئت یک فرمان‌روای قدرتمندی است که سودای حکومت بر سرزمینی فراخ دارد و گشودن ایران برای او یک فرصت طلایی است تا به آرمان‌هایی که دارد جامه عمل بپوشاند.

اما نویسندگان ترک، به‌ویژه دمیرنجاتی برخی ویژگی‌های افراسیاب را قابل انطباق بر قهرمانی تاریخی به نام آلب.ار.تونگا دیده، سعی کرده‌اند با شواهدی دیگر به این فرضیه برسند که افراسیاب همان آلب.ار.تونگاست و به همین دلیل فردوسی را نیز به ناراستی در بیان صفات افراسیاب متهم کرده‌اند، حال آنکه افراسیاب پیش از این که یک شخصیت تاریخی ترک باشد، که حتی بر مبنای منابع ترک نحوه تولد و بزرگ‌شدنش نامعلوم و مجهول است، ایرانی‌نژادی است که در دنیای اسطوره‌ها بر ایرانیان ساکن در «تور» حکمرانی می‌کند.

جدول ۱: تبارشناسی افراسیاب بر مبنای منابع پژوهش

Table 1: Afrasiyab's genealogy based on research sources

شاهنامه	افراسیاب
دیگر آثار	افراسیاب / افراسیات / فراسیات / کانکا الب مادووا / مادیا

(آلپ.ار.تونگا / Alp Er Tunga) - (تونگا آلپ / Tunga Alp) (آجون بیی / Acun Beyi) - (بارتاتوا / Bartatua) (بوکو خان / Buku Kan) - (اوغوزخان / Oğuz Han) (دیپ تاکو / Dip Takuy) - (ایلچه / ilce)	منابع ترکی
فرنگرسین / فرانگراسیان / فراسیاو / فراسیاک / فرانگراسیاک	اوستا

جدول ۲: نام‌های پدر افراسیاب

Table 1: Afrasiyab's father names

پشنگ	شاهنامه
پشنگ / فشننگ / فشنکان / فشنج / فایش / بشنگ	دیگر آثار
(بیشنگ خان / Bişenk han): (اولو تور / Uluğ Tur)	منابع ترکی

جدول ۳: نام برادران افراسیاب

Table 1: Afrasiyab's brothers names

اگریث / گرسیوز	شاهنامه
کیدر / اگریث / گرسیوز	دیگر آثار
گارسبو، چین	منابع ترکی

جدول ۴: نام فرزندان افراسیاب

Table 1: Afrasiyab's children names

جهن - سرخه - شیده - پشنگ	پسرانش	شاهنامه
منیژه - فرنگیس	دخترانش	
- - -	پسرانش	دیگر آثار

سفا فرید - فرنگیس - منیژه	دخترانش	
بارسا خان، بارسگان، ارجاسب، بارمان، سورها پشنک، شیده، جهن، گیرده‌گیر، ایلا، قاراخان، آلپ اوروز بیگ، الپ اوروز)	پسرانش	منابع ترکی
فیرنگیس، مونیجه، کاز	دخترانش	

جدول ۵: نام‌های نوه‌های افراسیاب

Table 1: Afrasiyab's grandchildren names

کیخسرو	شاهنامه
کیخسرو - هئوسروه	دیگر آثار
کی خسرو، گوج‌هیلا، تومریس خاتون	منابع ترکی

جدول ۶: اوصاف منفی و مثبت افراسیاب در منابع مختلف

Table 1: Afrasiyab's negative and positive traits in various sources

دیو خشک‌سالی - جنگاور پرکین - نر اژدها - جاه‌طلب - پرکین - کینه‌ورز کینه‌جو - جفاپیشه و بدگوهر - مرد آهرمنی - سخت دل کینه‌خواه بدکنش و بدکردار - بداندیش حيله‌گر - مرد جادو - شوم به مانند دیو سپید مرد خشمناک - هراس‌انگیز - خردمند - پر دانش - جهان‌دیده نبییره فریدون - هوشیار و روشن روان - شجاع - جنگجو و پیل‌تن لقب رد (به معنای حکیم و دانشمند) پرمایه - مرد ایزدی - مصلحت‌بین - غیور	شاهنامه
جهانگیر و کرد - خاقان الخواقین - خزلجیان همه ممالک ترک جهانگیر بدکار - سزاوار مرگ - مرد جادو - تبهکار - جهان‌ویران - مغرور	دیگر آثار

ظالم و خونخواه - خیلی قوی و عصبی به مانند آتش سوزان ارجاسپ دروغگو	
رئیس دولت - فرد مجهز - هاکان ترک - شخص عادل - قوی - شجاع دورانیش - آگاه - بافضیلت - دولتمرد قوی و متعهد - به دنبال قدرت پادشاه جهان - آجون بیبی - تونگا بیور (شجاع مانند ببر).	منابع ترکی

پی‌نوشت‌ها

1. Alp Er Tung/

۲. یکی نامه بود از گه باستان/ فراوان بدو اندرون داستان/ پراگنده در دست هر موبدی/ از او بهره‌ای نزد هر بخردی... (شاهنامه، گفتار اندر فراهم آوردن کتاب)؛ این نامه باستان یا منبع اصلی فردوسی، همان «شاهنامه مشهور ابومنصوری» است که در ۳۴۶ ق نوشته شده بوده است.
۳. وندیداد واژه‌ای اوستایی به معنی قوانین ضد دیو یا پلیدی، یکی از نسک‌های پنج‌گانه اوستای امروزی و از بنیادی‌ترین بن‌مایه‌های اسطوره‌های دینی ایرانی‌ها است. همچنین دینکرت (دینکرد) باید و نبایدهای مذهب زرتشتی) در واقع دانشنامه دین زرتشتی به زبان پهلوی میانه است.
۴. جهانجوی پُردانش افراسیاب/ نشسته به کندز به خورد و به خواب/ نشست اندر آن مرز از آن کرده بود/ که کندز فریدون برآورده بود
۵. نبیره فریدون بُد افراسیاب/ ز کندز به رفتن نکردی شتاب/ خود و ویژگانش نشسته به دشت/ سپهر از سپاهش همی خیره گشت/ ز دیبای چینی سراپرده بود/ فراوان به پرده اندرون برده بود/ به پرده درون خیمه‌های پلنگ/ بر آیین سالار ترکان، پشنگ.
۶. جهاندار پور سیاوش منم/ ز تخم کیان شاه رویین تنم/ نبیره جهاندار کاوس کی/ دل افروز با دانش و نیک پی/ به مادر هم از تخم افراسیاب/ که با خشم او گم شدی خورد و خواب/ که شیران ایران به دریای آب/ نشستنی تن از بیم افراسیاب.
۷. بدو گفت پرمایه افراسیاب/ که فرخ کسی کو بمیرد در آب (خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج. ۴، ص. ۲۸۰)
۸. ز جان «برادرت» گویم نخست/ که هرگز بلای مهان را نجست/ دگر نودر آن نامور شهریار/ که از تخم ایرج بد او یادگار/ زدی گردنش را به شمشیر تیز/ برانگیختی از جهان رستخیز/ سه دیگر

- سیاوش که چون او سوار/ نبیند کسی از مهان یادگار/ بریدی سرش چون سر گوسفند/ همی
برگذشتی ز چرخ بلند
۹. جفا پیشه بدگوهر افراسیاب/ ز کینه نیابد شب آرام و خواب / برآورد خواهد همی سر زنگ/ ز هر
سو فرستاد لشکر به جنگ
۱۰. به بد کردن «جادو افراسیاب»/ نگیرد برین بی‌گناهان شتاب (همان، ص. ۲۶۲)/ بگفت آن شگفتی که
دید اندرآب/ ز گم بودن جادو افراسیاب (همان، ص. ۳۰۴) چو کاوس و چون جادو افراسیاب/ که
جز روی کزی نبیند به خواب (همان، ص. ۳۲۷)/ نداند جز از تنبل و جادوی/ فریب و بداندیشی و
بدخوی (همان، ص. ۱۸۴).
۱۱. ز افراسیاب آمد آن بدخوی/ همه غارت و کشتن و جادوی/ که در شهر ایران بگسترده کین/ بگشت
از ره داد و آیین دین/ سیاوخش رَد را به فرجام کار/ بکشت و بر آورد از ایران دمار.
۱۲. ازین آگهی یابد افراسیاب/ نسازد به خورد و نیازد به خواب/ بیاید بکردار دیو سپید/ دل از جان
شیرین شود ناامید/ یکی را ز ما زنده اندر جهان/ نبیند ز بیش آشکار و نهان/ که گر آگهی یابد آن
مردشوم/ برانگیزد آتش از آباد بوم.

13. Alp Er Tunga

۱۴. چگونه ممکن است زیاد خوانده شدن یک متن ادبی سبب تحریف نام شخصیت‌هایش شود؟ در
حالی‌که در شاهنامه هیچ نامی از الپ‌ار. تونگا نیست!
۱۵. یکی نامه بود از گه باستان/ فراوان بدو اندرون داستان/ پراگنده در دست هر موبدی/ از او بهره‌ای
نزد هر بخردی/ یکی پهلوان بود دهقان نژاد/ دلیر و بزرگ و خردمند و راد/ پژوهنده روزگار
نخست/ گذشته سخن‌ها همه باز جست/ ز هر کشوری موبدی سالخورده/ بیاورد کاین نامه را یاد
کرد/ پیرسیدشان از کیان جهان/ و زان نامداران فرخ مهان (گفتار اندر فراهم آمدن کتاب).
۱۶. «کُندز/ گنگ‌دژ» [کهن‌دژ]، پایتخت افراسیاب در پنج فرسنگی بخارای کنونی بوده و توران نام قدیم
ماورالنهر بوده است (پورحسین دارابی، ۱۳۸۵، ص. ۳۵ و ۳۶).
۱۷. و حافظ در شعر معروفش آورده: اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را/ به خال هندویش
بخشم سمرقند و بخارا را

۱۸. گستردگی سوگ سیاوش در ایران از آنجا معلوم می‌شود که علی‌رغم هزار و سیصد سال نفوذ اسلام در وجوه مختلف زندگی ایرانیان چند روستا در این منطقه از هرات تا مازندران و جنوب آشتیان و یک مسجد در شیراز هنوز نام سیاوش دارد. همچنین نشانه‌های سوگ سیاوش بر آثار سفالی کهن خوارزم و فرارود (ماوراءالنهر)، نقاشی‌های دیواری پنجکنت سغد، آثار سفالی جدیدتر و نیز در برخی از آیین‌های عزا و تعزیه در ایران امروز باقی مانده است. شواهد دیگری از بخش‌های اصیل اسطوره سیاوش در جاهای دیگر، از جمله هنر مینیاتور ایران هم بازمانده است (حصوری، ۱۳۸۴، ص. ۱۵).

منابع

- بلیتسکی، آ. (۱۳۶۴). *خراسان و ماوراءالنهر، آسیای میانه*. ترجمه پ. ورجاوند. تهران: گفتار.
- آیدنلو، س. (۱۳۸۲). *نشانه‌های اساطیری افراسیاب در شاهنامه*. پژوهش‌های ادبی، ۲، ۷ - ۳۶.
- آیدنلو، س. (۱۳۸۵). *ارتباط اسطوره و حماسه بر پایه شاهنامه و منابع ایرانی*. *مطالعات ایرانی*، ۱۰، ۱ - ۳۲.
- آیدنلو، س. (۱۳۸۳). *تأملاتی درباره منابع و شیوه کار فردوسی*. نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ۱۹۲، ۸۵ - ۱۴۸.
- اسلامی ندوشن، م.ع. (۱۳۹۰). *داستان داستانها: رستم و اسفندیار در شاهنامه*. چ سوم. تهران: شرکت سهامی انتشارات.
- اسماعیل‌پور مطلق، ا. (۱۳۸۲). *اسطوره بیان نمادین*. تهران: سروش.
- بارتولد، و. (۱۳۷۶). *تاریخ ترک‌های آسیای میانه*. ترجمه غ. حسینی توس، تهران.
- بهار، م. (۱۳۹۱). *پژوهشی در اساطیر ایران*. چ نهم. تهران: آگه.
- بیرلین، ج. ف. (۱۳۹۷). *اسطوره‌های موازی*. ترجمه ع. منخبر. چ. هشتم. تهران: نشر مرکز.
- پورحسن دارابی، ج. (۱۳۸۵). *جغرافیایی تاریخی شاهنامه*. پژوهشنامه تاریخ، ۲، ۲۶ - ۴۵.

- جوینی، ع. (۱۳۷۰). *تاریخ جهانگشای*. تصحیح و مقدمه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. تهران: انتشارات ارغوان.
- حصوری، ع. (۱۳۸۴). *سیاوشان*. تهران: چشمه.
- دبیرسیاقی، س. م. (۱۳۸۰). *برگردان روایت‌گونه شاهنامه فردوسی به نثر*. چاپ ۲۱. تهران: قطره.
- دشتی، م. (۱۳۷۲). *نگاهی به شخصیت افراسیاب در شاهنامه آشنا*، ۱۱، ۴۰ - ۵۲.
- دیاکونوف، ا. (۱۳۵۴). *تاریخ ماد*. ترجمه ک. کشاورز. تهران: علمی و فرهنگی.
- دیانت، ع. ا.، *سایت دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*؛ آخرین به روزرسانی ۱۳ آذر ۱۳۹۸.
- رضا، ع. (۱۳۶۵). *ایران و ترکان در روزگار ساسانیان*. چ دوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- سرکاراتی، ب. (۱۳۵۵). *رستم یک شخصیت تاریخی یا اسطوره‌ای*. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی*، ۲.
- سرکاراتی، ب. (۱۳۷۶). *بازشناسی بقای افسانه گرشاسب در منظومه‌های حماسی ایران*. *نامه فرهنگستان*، ۱۰.
- صفا، ذ. (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- صدیقیان، م. (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر - حماسی ایران به روایت منابع بعد از اسلام (ج ۱)*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طاهری، م. (۱۳۹۱). *جایگاه و تأثیر قوم سکایی در تاریخ و شاهنامه فردوسی*. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱، ۱۲۵ - ۱۴۶.
- فردوسی، ا. (۱۴۰۲). *شاهنامه فردوسی*. به تصحیح ج. خالقی مطلق. ۴ جلد. چ ۱۵. تهران: سخن.
- کوپرولو، م. ف. (۱۳۹۹). *تاریخ ادبیات ترکی*. ترجمه پ. زارع شاهمرسی. تهران: نشر اختر.
- کریستن سن، آ. (۱۳۷۱). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه ر. یاسمی. تهران: امیرکبیر.
- کلیفورد، ا. ب. (۱۳۷۱). *سلسله‌های اسلامی*. ترجمه ف. بدره‌ای. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

گروسه، ر. (۱۳۸۷). *امپراطوری صحرانوردان*. ترجمه ع. میکده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

محسنی، م.ر. (۱۳۹۲). *پان‌ترکیسم ایران و آذربایجان*. تاریخ و فرهنگ ایران و آذربایجان و اندیشه پان‌ترکیسم. چ دوم. تهران: نشر سمرقند.

ندیم، م.، و صفا، م. (۱۳۹۵). گفتار تبارشناسی آل سامان در روایت بلعمی. *جستارهای تاریخی*، ۱، ۱۳۹ - ۱۶۰.

یاحقی، م.ج. (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. چ دوم. تهران: سروش.

References

- Aydanloo, S. (2003). The symbols of Afrasyab Mythical nature in Shahnameh. *Literary Research*, 1(2), 7-36.
- Aydanloo, S. (2006). The relationship between myth and epic based on the Shahnameh and Iranian sources. *Iranian Studies Journal*, 10, 1-32.
- Aydanloo, S. (2004). Reflections on Ferdowsi's sources and methodology. *Journal of the Faculty of Letters of Tabriz University*, 47(192), 85-148.
- Bahar, M. (2012). *Research in Iranian Mythology* (9th ed.). Agah.
- Barthold, V. (1997). *History of the Turks of Central Asia* (G. Hosseini, Trans.). Toos.
- Belenitsky, A. M. (1985). *Khorasan and Transoxiana, Central Asia* (P. Varjavand, Trans.). Goftar.
- Bierlein, J. F. (2018). *Parallel Myths* (A. Mokhber, Trans., 8th ed.). Nashr-e Markaz.
- Bosworth, C. E. (1992). *The Islamic dynasties* (F. Badrei, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Christensen, A. (n.d.). *Iran during the Sasanian empire* (R. Yasemi, Trans.). Amirkabir Publications.
- Dabirsiyaghi, S. M. (2001). *A narrative prose translation of Ferdowsi's Shahnameh* (21st ed.). Qatreh.
- Dashti, M. (1993). A glance at the character of Afrasiab in the Shahnameh. *Ashena*, 11, 40-52.
- Diakonoff, I. M. (1975). *The history of Media* (K. Keshavarz, Trans.). Elmi va Farhangi.

- Diyanat, A. (2019, December 4). *The center for the great Islamic encyclopedia*. Center for the Great Islamic Encyclopedia Website.
- Eslami Nodoushan, M. A. (2011). *The tale of tales: Rostam and Esfandiyar in the Shahnameh* (3rd ed.). Sherkat-e Sahami-ye Entesharat.
- Esmailpour Motlagh, A. (2003). *Myth: The Symbolic Expression*. Soroush.
- Ferdowsi Tusi. (2023). *Ferdowsi's Shahnameh* (J. Khaleghi-Motlagh, Ed.; 15th ed., Vols. 1-4). Sokhan.
- Grousset, R. (2008). *The empire of the steppes* (A. Mikadeh, Trans.). Elmi va Farhangi Publications.
- Hassouri, A. (2005). *Siavashan*. Cheshmeh.
- Juvayni, A. (1991). *Tarikh-i Jahangushay [History of the world conqueror]* (M. Qazvini, Ed. & Intro.). Arghavan Publications.
- Köprülü, M. F. (2020). *History of Turkic literature* (P. Zare Shahmarsi, Trans.). Akhtar Publications.
- Mohseni, M. (2013). *Pan-Turkism, Iran, and Azerbaijan: The history and culture of Iran and Azerbaijan and the ideology of Pan-Turkism* (2nd ed.). Samarkand Publications.
- Nadim, M., & Safa, M. (2016). The genealogical discourse of the Samanid dynasty in Bal'ami's narrative. *Historical Studies*, 7(1), 139–160.
- Pourhassan Darabi, J. (2006). The historical geography of the Shahnameh. *History Research Journal*, 2, 26–45.
- Reza, E. (1986). *Iran and the Turks in the Sasanian era* (2nd ed.). Elmi va Farhangi.
- Safa, Z. (1954). *Epic poetry in Iran*. Amirkabir.
- Sarkarati, B. (1976). Rostam: A historical or mythological character? *Journal of the Faculty of Letters and Humanities of Ferdowsi University*, 12(2).
- Sarkarati, B. (1997). Recognition of the survival of the Garshasp legend in Iranian epic poems. *Nameh-ye Farhangestan*, 10.
- Sedighian, M. (1996). *Dictionary of Iranian epic-mythology according to post-Islamic sources (Vol. 1)*. Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Taheri, M. (2012). The Influence of Sakai (Scythian) Tribe in History and Shahnameh. *Textual Criticism of Persian Literature*, 4(1), 125-146.
- Yahaghi, M. J. (1996). *A dictionary of mythology and fictional references in Persian literature* (2nd ed.). Soroush.

منابع ترکی:

- Yıldırım,Nimet , Fars mitolojisi sözlüğü, 2008, Erzurum
Demir, Necati ,Turan Hakanı Alp Er Tunga , 2021, İstanbul
Mahmud , Kaşgarlı , Dıvanu Lugati ‘t –Türk , 1072 .1074 ,
Abdurrahman ,Varis, Tarihteki Efsanevi Turan padişahı Alp Er Tunga ,Tarih
araştırmaları DErgisi,2004, c 23 sayı35,s.1 .8.
Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilgi, çev. Reşid Rahmet Arat ,Ankara, 1985.